№6/2026

ADPI
Ilmiy xabarnomasi

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA EMOTSIONAL KONSEPTLARNING FRAZEOLOGIK VERBALIZATSIYASI: LINGVOKOGNITIV VA LINGVOMADANIY TAHLIL

Abduvaxobova Mubinaxon Azizbek qizi
Andijon davlat chet tillari instituti

Annotatsiya.
Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillarida G‘AZAB/ANGER, QO‘RQUV/FEAR, XURSANDLIK/JOY va QAYG‘U/SADNESS emotsional konseptlarining frazeologik birliklar vositasida verbalizatsiyasi lingvokognitiv va lingvomadaniy aspektda qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda kognitiv metafora nazariyasi asosida ikki til frazeologiyasida kuzatiladigan universal kognitiv modellar (G‘AZAB - OLOV, QO‘RQUV - SOVUQLIK, XURSANDLIK - YUQORIDA BO‘LISH kabi) hamda milliy-madaniy xoslangan komponentlar (somatizmlar, etnomadaniy obrazlar) aniqlanadi. Tahlil natijalari emotsional konseptlar verbalizatsiyasida tana tajribasiga asoslangan universallik bilan bir qatorda, har bir lingvomadaniyatning o‘ziga xos dunyoqarashi aks etishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar:
emotsional konsept, frazeologik birlik, verbalizatsiya, lingvokognitiv tahlil, lingvomadaniyatshunoslik, kognitiv metafora, somatizm, qiyosiy tahlil, olamning lisoniy manzarasi.

Аннотация.
В данной статье проводится сопоставительный лингвокогнитивный и лингвокультурологический анализ фразеологической вербализации эмоциональных концептов ГНЕВ/ANGER, СТРАХ/FEAR, РАДОСТЬ/JOY и ПЕЧАЛЬ/SADNESS в узбекском и английском языках. На основе теории когнитивной метафоры выявляются универсальные когнитивные модели, а также национально-культурные компоненты (соматизмы, этнокультурные образы), отражающие специфику языковой картины мира каждого этноса.

Ключевые слова:
эмоциональный концепт, фразеологическая единица, вербализация, лингвокогнитивный анализ, лингвокультурология, когнитивная метафора, соматизм, сопоставительный анализ, языковая картина мира.

Abstract.
This article presents a comparative linguocognitive and linguocultural analysis of the phraseological verbalization of the emotional concepts ANGER, FEAR, JOY and SADNESS in Uzbek and English. Based on the theory of conceptual metaphor, the study identifies universal cognitive models shared by both languages as well as culture-specific components (somatisms, ethnocultural images) that reflect the peculiarities of each nation’s linguistic worldview.

Keywords:
emotional concept, phraseological unit, verbalization, linguocognitive analysis, cultural linguistics, conceptual metaphor, somatism, comparative analysis, linguistic worldview.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrik paradigmaga o‘tishi til hodisalarini inson tafakkuri, ongi va madaniyati bilan uzviy bog‘liqlikda o‘rganishni taqozo etmoqda. Bu jarayonda inson ichki olamining eng murakkab qatlamlaridan biri bo‘lgan emotsiyalarning tilda qanday aks etishi masalasi lingvokognitologiya va lingvomadaniyatshunoslikning markaziy muammolaridan biriga aylandi. Emotsiyalar bevosita kuzatib bo‘lmaydigan psixik hodisa bo‘lganligi bois, ular tilda asosan bilvosita - metaforik va metonimik ko‘chimlar, xususan, frazeologik birliklar orqali verbalizatsiya qilinadi.

Frazeologik birliklar (FB) millatning tarixiy tajribasi, urf-odatlari, qadriyatlari va dunyoni idrok etish tarzini o‘zida jamlagan “madaniyat ko‘zgusi” sifatida e’tirof etiladi. Shu bois turli tizimga mansub tillar - agglyutinativ o‘zbek tili va analitik ingliz tili - frazeologiyasida emotsional konseptlarning verbalizatsiyasini qiyosan o‘rganish, bir tomondan, inson kognitsiyasidagi universal mexanizmlarni, ikkinchi tomondan, har bir xalqning milliy-madaniy o‘ziga xosligini ochib berish imkonini beradi. Mazkur masalaning o‘zbek-ingliz qiyosiy aspektida monografik yaxlitlikda yetarlicha o‘rganilmagani tadqiqot mavzusining dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqotning maqsadi - o‘zbek va ingliz tillarida G‘AZAB/ANGER, QO‘RQUV/FEAR, XURSANDLIK/JOY va QAYG‘U/SADNESS emotsional konseptlarini verbalizatsiya qiluvchi frazeologik birliklarni lingvokognitiv va lingvomadaniy jihatdan qiyosiy tahlil qilish, ularning zamiridagi universal kognitiv modellar hamda milliy-madaniy xoslangan xususiyatlarni aniqlashdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Konsept tushunchasi va uning verbalizatsiyasi masalalari kognitiv tilshunoslikda J.Lakoff va M.Jonson, R.Lanaker, A.Vejbitskaya, Yu.S.Stepanov, Ye.S.Kubryakova, Z.D.Popova va I.A.Sternin kabi olimlarning ishlarida chuqur tadqiq etilgan. J.Lakoff va M.Jonsonning kognitiv metafora nazariyasiga ko‘ra, mavhum tushunchalar, jumladan, emotsiyalar inson tomonidan konkret, jismoniy tajribaga asoslangan manba sohalar (olov, idish, yo‘l, kuch va h.k.) orqali konseptuallashtiriladi [7]. Z.Kövecses emotsional konseptlarning metaforik asoslarini maxsus o‘rgangan bo‘lib, “g‘azab - idishdagi qaynoq suyuqlik” kabi modellarning ko‘plab tillarda takrorlanishini inson fiziologiyasining universalligi bilan izohlaydi [6].

Frazeologiyaning lingvomadaniy aspektlari V.N.Teliya, V.A.Maslova, D.O.Dobrovolskiy ishlarida yoritilgan bo‘lib, ularda FBlar madaniy kodlarni tashuvchi va avloddan avlodga uzatuvchi birliklar sifatida talqin etiladi [9; 8]. Ingliz frazeologiyasi tadqiqida A.V.Kunin asos solgan nazariy qarashlar muhim ahamiyatga ega [5].

O‘zbek tilshunosligida frazeologiya sohasi Sh.Rahmatullayev, B.Yo‘ldoshev, A.Mamatov kabi olimlarning fundamental tadqiqotlarida atroflicha o‘rganilgan [10; 12; 11]. Keyingi yillarda o‘zbek tilshunosligida kognitiv va lingvomadaniy yo‘nalishdagi izlanishlar Sh.Safarov, N.Mahmudov, D.Ashurova ishlari misolida faollashdi: xususan, N.Mahmudov tilni antropotsentrik tamoyil asosida o‘rganish zaruratini asoslab bergan bo‘lsa [13], Sh.Safarov kognitiv tilshunoslikning nazariy-metodologik asoslarini tizimlashtirdi [14]. Biroq o‘zbek va ingliz tillarida aynan emotsional konseptlarning frazeologik verbalizatsiyasini yaxlit lingvokognitiv-lingvomadaniy metodika asosida qiyoslash hali ham alohida tadqiqot obyekti sifatida to‘liq qamrab olinmagan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning faktik materiali sifatida o‘zbek va ingliz tillarining frazeologik lug‘atlaridan (Sh.Rahmatullayevning “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati”, “Oxford Dictionary of Idioms”, “Cambridge International Dictionary of Idioms”) tanlab olingan, to‘rt emotsional konseptni verbalizatsiya qiluvchi 400 dan ortiq frazeologik birlik (har bir tildan 200 taga yaqin) xizmat qildi. Birliklar uzluksiz tanlash (sploshnaya vyborka) usulida ajratib olindi.

Tahlil jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi: konseptual tahlil metodi - konseptning frazeologik reprezentatsiyasi zamiridagi kognitiv modellarni aniqlash uchun; komponent (sema) tahlili - FBlar semantik strukturasidagi emotiv semalarni ajratish uchun; lingvomadaniy tahlil - FBlar tarkibidagi milliy-madaniy komponentlarni (somatizm, zoonim, etnografizm) izohlash uchun; qiyosiy-chog‘ishtirma metod - ikki til materialidagi universal va xoslangan jihatlarni aniqlash uchun; miqdoriy tahlil - kognitiv modellar va komponentlarning ikki tildagi ulushini belgilash uchun.

TAHLIL VA NATIJALAR

1. Emotsional konseptlar verbalizatsiyasidagi universal kognitiv modellar. Tahlil ikki til frazeologiyasida emotsiyalarni konseptuallashtirishning bir qator umumiy metaforik modellari mavjudligini ko‘rsatdi. Bu modellar inson tanasining fiziologik reaksiyalariga (harorat ko‘tarilishi, yurak urishining tezlashishi, muskullar taranglashuvi) asoslanganligi bois

ISSN 2181-4309

universal xarakter kasb etadi. Quyidagi jadvalda asosiy kognitiv modellar va ularning ikki tildagi frazeologik ifodasi umumlashtirilgan (1-jadval).

1-jadval. Emotsional konseptlarning universal kognitiv modellari va frazeologik verbalizatsiyasi

Kognitiv model	O‘zbek tilidagi frazeologik verbalizatsiya	Ingliz tilidagi frazeologik verbalizatsiya
G‘AZAB - OLOV / ISSIQLIK	qoni qaynamoq, jig‘ibiyroni chiqmoq, olov bo‘lib yonmoq	to make one’s blood boil, to breathe fire, to be hot under the collar
G‘AZAB - IDISHDAGI BOSIM	sabr kosasi to‘lmoq, ichiga sig‘may ketmoq	to blow one’s top, to hit the ceiling, to explode with anger
QO‘RQUV - SOVUQLIK	eti junjikib ketmoq, a’zoyi badani muzlab qolmoq	to get cold feet, one’s blood runs cold
QO‘RQUV - YURAK HARAKATI	yuragi orqasiga tortib ketmoq, yuragi qinidan chiqmoq, kapalagi uchmoq	to have one’s heart in one’s mouth, one’s heart sinks/leaps into one’s throat
XURSANDLIK - YUQORIDA BO‘LISH	boshi osmonga yetmoq, terisiga sig‘may ketmoq	to be on cloud nine, to be over the moon, to walk on air
QAYG‘U - PASTDA / OG‘IRLIK	yuragi ezilmoq, ich-etini yemoq, bag‘ri qon bo‘lmoq	to be down in the dumps, a heavy heart, to be down in the mouth

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, G‘AZAB konsepti ikkala tilda ham OLOV/ISSIQLIK va IDISHDAGI BOSIM modellari orqali konseptuallashadi: o‘zbekcha *qoni qaynamoq* va inglizcha *to make one’s blood boil* birliklari deyarli aynan bir kognitiv asosga - g‘azablanganda tana haroratining ko‘tarilishi fiziologik tajribasiga tayanadi. QO‘RQUV konsepti esa, aksincha, SOVUQLIK modeli bilan bog‘lanadi: *eti junjikib ketmoq - one’s blood runs cold*. XURSANDLIK ikkala lingvomadaniyatda ham vertikal “YUQORI” oriyentatsion metaforasi orqali (*boshi osmonga yetmoq - to be on cloud nine*), QAYG‘U esa “PAST” va “OG‘IRLIK” modellari orqali ifodalanadi. Bu holat J.Lakoff va M.Jonsonning oriyentatsion metaforalar universalligi haqidagi qarashlarini o‘zbek-ingliz materialida tasdiqlaydi [7].

2. Somatik komponentli frazeologizmlar: umumiylik va tafovut. Miqdoriy tahlil emotiv FBlarning katta qismi (o‘zbek tilida qariyb 62%, ingliz tilida 48%) tarkibida somatizm - tana a’zosi nomi mavjudligini ko‘rsatdi. Ikkala tilda ham “yurak/heart” yetakchi somatik komponent hisoblanadi, bu yurakning emotsiyalar markazi sifatidagi universal naiv-anatomik tasavvur bilan izohlanadi: *yuragi yorilmoq, yurak-bag‘ri ezilmoq; to break one’s heart, heavy heart*. Biroq somatizmlar taqsimotida jiddiy milliy xoslik kuzatiladi. O‘zbek lingvomadaniyatida “jigar” va “ichak-ich” komponentlari emotsional holatlar ifodasida faol: *jigari qon bo‘lmoq, ichi qora, ich-etini yemoq, jig‘ibiyroni chiqmoq*. Sharq tibbiy-falsafiy an’anasida jigar hayotiy quvvat va qon

manbai sanalgani bois u chuqur iztirob va mehr konseptlari bilan bog‘langan (qiyoslang: “jigarim” - eng yaqin kishiga murojaat). Ingliz tilida esa “liver” emotiv frazeologiyada deyarli qatnashmaydi; uning o‘rnini o‘rta asr gumoral nazariyasi izlarini saqlagan “spleen” (taloq - g‘azab, xafagarchilik: *to vent one’s spleen*) va “gall/bile” (o‘t suyuqligi) komponentlari egallaydi.

3. Milliy-madaniy xoslangan obrazlar. Lingvomadaniy tahlil har bir tilda takrorlanmas etnomadaniy obrazlarga asoslangan FBlar qatlamini aniqladi. O‘zbek tilida: *kapalagi uchmoq* (qo‘rquv - jonning kapalak qiyofasidagi qadimgi animistik tasavvuri bilan bog‘liq), *sabr kosasi to‘lmoq* (sharqona sabr-qanoat qadriyati va “kosa” maishiy realiyasi), *og‘zi qulog‘ida* (quvonchning yuz ifodasi orqali metonimik verbalizatsiyasi), *do‘ppisi yarimta* (xursandlik - milliy bosh kiyim obrazida). Ingliz tilida: *to be over the moon* (bolalar qo‘shig‘i - nursery rhyme manbasidan), *to get cold feet*, *to have butterflies in one’s stomach* (hayajon), *down in the dumps* kabi birliklar milliy folklor va maishiy turmush obrazlarini aks ettiradi. Qizig‘i shundaki, ikki tilda “kapalak” obrazi turlicha emotsiyaga biriktirilgan: o‘zbek tilida u qo‘rquvni, ingliz tilida esa hayajonli bezovtalikni ifodalaydi - bu bir xil obrazning turli madaniy kodlarda qayta idrok etilishiga yorqin misoldir.

4. Miqdoriy natijalar. To‘plangan material tahlili shuni ko‘rsatdiki, ikkala tilda ham salbiy emotsiyalarni (g‘azab, qo‘rquv, qayg‘u) ifodalovchi FBlar ijobiy emotsiyalarni ifodalovchilarga nisbatan sezilarli ustunlikka ega (o‘zbek tilida taxminan 71% : 29%, ingliz tilida 68% : 32%). Bu frazeologik tizimning “salbiylik asimmetriyasi” haqidagi umumtilshunoslik xulosalariga mos keladi: salbiy tajriba inson uchun hayotiy muhimroq bo‘lgani bois tilda batafsilroq kategoriyalashtiriladi. Shu bilan birga, universal kognitiv modellarga asoslangan FBlar umumiy materialning qariyb 58 foizini, milliy-madaniy xoslangan birliklar esa 42 foizini tashkil etdi, bu emotsional frazeologiyada universallik va idioetniklikning dialektik mutanosibligini dalillaydi.

XULOSA

O‘tkazilgan qiyosiy tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini berdi. Birinchidan, o‘zbek va ingliz tillarida emotsional konseptlarning frazeologik verbalizatsiyasi umumiy kognitiv mexanizmlar - tana tajribasiga asoslangan konseptual metafora va metonimiyaga tayanadi; G‘AZAB - OLOV/BOSIM, QO‘RQUV - SOVUQLIK, XURSANDLIK - YUQORI, QAYG‘U - PAST/OG‘IRLIK modellari ikkala til uchun ham universaldir. Ikkinchidan, universal modellarning lisoniy “libosi” milliy-madaniy jihatdan xoslangan: har bir til o‘z maishiy realiyalari, diniy-falsafiy qarashlari va folklor obrazlaridan foydalanadi (o‘zbek tilida - jigar, kosa, do‘ppi, kapalak-jon obrazlari; ingliz tilida - spleen, moon, dumps kabi komponentlar). Uchinchidan, o‘zbek emotiv frazeologiyasida somatizmlarning ulushi ingliz tiliga nisbatan yuqori bo‘lib, bu o‘zbek lingvomadaniyatida ichki kechinmalarni tana orqali ifodalash an’anasining kuchliligini ko‘rsatadi. To‘rtinchidan, ikkala tilda ham salbiy emotsiyalar frazeologik jihatdan zichroq verbalizatsiya qilinadi.

Tadqiqot natijalari qiyosiy tilshunoslik, lingvokulturologiya, tarjimashunoslik va lingvodidaktika sohalarida - xususan, emotiv frazeologizmlarni tarjima qilish strategiyalarini ishlab chiqish hamda ingliz va o‘zbek tillarini chet tili sifatida o‘qitishda madaniyatlararo

kompetensiyani shakllantirishda amaliy ahamiyat kasb etadi. Istiqbolda tahlilni boshqa emotsional konseptlar (HAYRAT, NAFRAT, UYAT) va korpus materiallari asosidagi diskursiv verbalizatsiya masalalari hisobiga kengaytirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.
2. Ashurova D.U., Galiyeva M.R. Cognitive Linguistics. – Tashkent: VneshInvestProm, 2018. – 160 p.
3. Cambridge International Dictionary of Idioms. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 587 p.
4. Oxford Dictionary of Idioms / Ed. by J. Siefring. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 340 p.
5. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1996. – 381 с.
6. Kövecses Z. Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 223 p.
7. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
8. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
9. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
10. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – 408 b.
11. Mamatov A.E. Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari. – Toshkent: Fan, 1991. – 274 b.
12. Yo‘ldoshev B. Frazeologik uslubiyat asoslari. – Samarqand: SamDU nashri, 1999. – 200 b.
13. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – №5. – B. 3–16.
14. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b.
15. Wierzbicka A. Emotions across Languages and Cultures: Diversity and Universals. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 349 p.

MUNDARIJA

U.B.Ismoilov
MOBIL TA'LIM TEXNOLOGIYALARI VOSITASIDA TALABALARNING MUSTAQIL NOTIQLIK FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING DIDAKTIK ASOSLARI 195 201

Parpiev Tursunboy Hojiyevich
SHERALI JO'RAYEV QO'SHIQLARINING YOSHLAR MA'NAVIY TARBIYASIGA TA'SIRINI BAHOLASHNING PEDAGOGIK MEZONLARI 202 205

G'aniyev Abduqahhor Gadoyevich
SUN'IY INTELLEKT DAVRIDA TA'LIM TRANSFORMATSIYASI..... 206 210

Umarov Azizbek Vaxobovich
PEDAGOGIKA YO'NALISHI TALABALARIDA MEDIAKOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING MAVJUD HOLATI VA MUAMMOLARI 211 215

Umarov Azizbek Vaxobovich
MEDIAKOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHDA AXBOROTLI YONDASHUVNING PEDAGOGIK MOHIYATI VA IMKONIYATLARI 216 220

Turg'untoshev Muxlisbek Ilhomjon o'g'li
TALABALARNING JISMONIY FAOLLIGI VA SOG'LOM OVQATLANISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR 221 226

Abdullayev Muxammadimin Egamberdiyevich
ETNOPEDAGOGIK QADRIYATLAR – O'QUVCHI-YOSHLARDA MILLIY O'ZLIKNI ANGLASHNING ASOSI SIFATIDA 227 231

Q.Q.Toshtemirov
INKLYUZIV TA'LIMDA BOLALARNI MUSIQIY TARBIYALASHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH..... 232 238

Xabibullayeva Madinaxon Muxtorjon qizi
TA'LIM MUHITIDA PSIXOLOGIK XAVFSIZLIK DARAJASINI DIAGNOSTIKA QILISH VA PEDAGOGIK TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI 239 243

A.A.Zaparov, M.D.Samatova
EKONOMETRIKANI O'QITISHDA TALABALARNING KREATIV FIKRLASH KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-METODIK ASOSLARI 244 249

Mamasodiqova Xusnida Rahimjon qizi
XALQARO BAHOLASH DASTURLARI (PISA, TIMSS, PIRLS) YONDASHUVLARI ASOSIDA MAKTABGACHA TA'LIM SIFATINI OSHIRISH..... 250 252

Abduvaxobova Mubinaxon Azizbek qizi
O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA EMOTSIONAL KONSEPTLARNING FRAZEOLOGIK VERBALIZATSIYASI: LINGVOKOGNITIV VA LINGVOMADANIY TAHLIL 253 257

